

Miejsce Świętego Ducha w prawosławnej tradycji liturgicznej

ks. Adam Magruk

Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie (Wydział Teologiczny), Polska

ORCID: 0000-0001-9468-624X

admagruk@wp.pl

rev. A. Magruk, *The place of the Holy Spirit in the Orthodox liturgical tradition*, Elpis, 24 2022: 21-28.

Abstract: The following article analyzes the place occupied by the Third Person of the Holy Trinity in selected aspects of the liturgical life of the Orthodox Church. The content of services and specific days of the church calendar, the memory of saints and great holidays, in which the role and saving action of the Holy Spirit were particularly emphasized, were analyzed.

Streszczenie: Poniższy artykuł dotyczy analizy miejsca, jakie zajmuje Trzecia Osoba Świętej Trójcy w wybranych aspektach życia liturgicznego Cerkwi prawosławnej. Analizie poddana została treść nabożeństw oraz konkretnych dni kościelnego kalendarza, pamięci świętych oraz wielkich świąt, w których w sposób szczególnie zaakcentowana została rola i zbawcze działanie Świętego Ducha.

Keywords: Holy Spirit, service, Orthodoxy, Pentecost, feast

Słowa kluczowe: Święty Duch, nabożeństwo, prawosławie, Pięćdziesiątnica, święto

Wstęp

Treść poniższego artykułu można byłoby w zasadzie zamknąć w następujących słowach: wszystko, co dokonuje się w świątyni, sprawuje Święty Duch. Pneumatologiczne doświadczenie Cerkwi wyraża się przede wszystkim w nabożeństwach oraz konkretnych dniach kalendarza cerkiewnego.

Poniższy artykuł będzie próbą ukazania na wyjątkowe miejsce, jakie zajmuje Trzecia Osoba Świętej Trójcy w wybranych aspektach życia liturgicznego Cerkwi prawosławnej.

Święty Duch w wybranych nabożeństwach

Nieodłącznym elementem niemal każdego cerkiewnego nabożeństwa jest rozpoczynająca je modlitwa skierowana do Świętego Ducha o tytule: „Królu Niebieski”¹. O jej znaczeniu i sile świadczy chociażby fakt, iż przewidują ją wszystkie księgi liturgiczne, począwszy od najmniejszych objętościowo modlitewników, a skończywszy na wielotomowych tekstach. Zacerpnięta ona została z wieczerni oraz jutrzni święta Pięćdziesiątnicy, gdzie stanowi tzw. sticherę² (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/>

¹ Wyjątek stanowi okres paschalny, podczas którego wspomnianą modlitwę zastępuje trzykrotnie odmawiany troparion Paschy.

² Chodzi o następujące teksty: trzecią sticherę na stichownie podczas Wielkiej wieczerni, sticherę po Ewangelii na jutrzni oraz sticherę na „Chwała i teraz” również w trakcie jutrzni.

iodion-09-tydzien-viii.pdf, [06.07.2022]). Trzecia Boska Hipostaza określana jest w niej „Pocieszycielem”, „Duchem Prawdy”, „wszędzie istniejącym”, „wszystko napędzającym”, „Skarbnicą dóbr” oraz „Dawcą Życia”. To właśnie Paraklet uczy, jak należy się modlić, o co i jak prosić. To Jego wierni proszą, „aby wyrwał z ludzkich serc gnieźdzącą się w nich złość, czyniąc ich godnymi stania przed Bogiem” (Μάρkov Εφέσου, PG 160, 116). Bez Jego pomocy każde dzieło, a zwłaszcza to duchowe, modlitewne, skazane będzie na niepowodzenie. Apostoł Paweł w Liście do Rzymian zauważa: „Podobnie także Duch przychodzi z pomocą naszej słabości. Gdy bowiem nie umiemy się modlić tak, jak trzeba, sam Duch przychodzi nam w błaganiach, których nie można wyrazić słowami” (8, 26).

Tuż po zakończeniu wezwania „Królu Niebieski” najczęściej imię Świętego Ducha jako współistotnego (gr. *ομοούσιος*), współpanującego (gr. *συνάναρχος*), Któremu przynależy wszelka chwała i cześć na równi z Ojcem i Synem, opiewane jest wraz z pozostałymi Boskimi Osobami w tzw. Trysagionie, oraz modlitwie „Najświętsza Trójco”, w których wychwalany jest jako „Nieśmiertelny”, „Święty” oraz „będący w mocy nawiedzić i uzdrowić niemoce ludzkie”. Wspomniane modlitwy przeplatają się doksologią „Chwała Ojcu i Synowi i Świętemu Duchowi (...)”. Ta ostatnia, najczęściej wybrzmiewa z ust lektora oraz chóru nie tylko na początku ale i w trakcie wszystkich nabożeństw³. Podobna sytuacja ma miejsce w przypadku tzw. ekfonezy (cs. *возглас*), wygłaszanej przez kapłana. Za-

³ W języku cerkiewnosłowiańskim wszystkie te modlitwy określane są pojęciem *полного начала* – „Pełnego początku”, w domyśle nabożeństwa.

wsze nosi ona znamiona trynitarnej, ponieważ wieńczy je wychwalanie Trójcy, w którym obowiązkowo wymienia się także Świętego Ducha.

Tradycja prawosławna wylicza siedem nabożeństw cyklu dobowego. Są to kolejno: wieczernia (gr. *Εσπερινός*), powieczерze (gr. *Απόδειπνον*), nabożeństwo o północy (gr. *Μεσονυκτικόν*), jutrznia (gr. *Ορθρος*), pierwsza godzina (gr. *Πρώτη Ώρα*), trzecia godzina (gr. *Τρίτη Ώρα*), szósta godzina (gr. *Εκτη Ώρα*), dziewiąta godzina (gr. *Ενάτη Ώρα*). Zdaniem świętego Symeona Tessalonicznego liczba ta odnosi się do tylu samych darów Świętego Ducha, owocem działania Którego jest również każde modlitewne wezwanie w ciągu dnia (*Συμεών Θεσσαλονίκης*, PG 155, 549).

Spośród wyżej wymienionych na szczególną uwagę zasługują wieczernia połączona z jutrnią oraz trzecia godzina. W pierwszym przypadku chodzi o tzw. „Całonocne czuwanie”. Po początkowej aklamacji prezbitera: „Niech będzie błogosławiony Bóg nasz, w każdym czasie, teraz i zawsze i na wieki wieków”, śpiewany jest psalm 103: „Błogosław duszo moja Pana”. Wybór tego właśnie fragmentu starotestamentowej księgi autorstwa proroka Dawida nie jest przypadkowy. Mowa w nim bowiem o powołaniu do istnienia świata i pięknie wszelkiego stworzenia: niebie, ziemi, zwierzętach oraz człowieku. Wszystko zawdzięcza swój byt Bogu, wielbi Go i wysławia za wszystkie dobrodziejstwa. „Jak liczne są dzieła Twoje, Panie! Ty wszystko mądrze uczyniłeś, ziemia jest pełna Twych stworzeń, zwierząt wielkich i małych. Niech chwała Pana trwa na wieki: niech Pan się raduje z dzieł Swoich” (Ps 103, 24-25, 35) (Bondaruk, 1987). W trakcie jego recytacji kapłan dokonuje okadzenia całej świątyni. Dym wydobywający się wówczas z kadzielnicy to symbol Świętego Ducha, Który unosił się nad wodami (Skaballanovič, 2017), o czym zaświadczały pierwsze wersety Księgi Rodzaju (1, 1-2). Nie należy wykluczyć, że to właśnie ten liturgiczny moment stał się inspiracją do powstania samodzielnej modlitwy „na błogosławieństwo kadzielnicy”, którą duchowny odmawia każdorazowo przed rozpoczęciem okadzania świątyni, w zależności od wymogów księgi Typikonu. Brzmi ona następująco: „Kadzidło ofiarujemy Tobie, Chryste Boże nasz, jako miłą wonność duchową; przyjąwszy je na Twój nadniebiański ołtarz, ześlij nam łaskę Najświętszego Twojego Ducha” (Boska Liturgia Świętego Ojca Naszego Jana Chryzostoma, 2001, s. 27).

Integralną częścią niedzielnej, a także świątecznej jutrzni są tzw. antyfony. Kończą się one prostym w przekazie, lecz głębokim i dogmatycznym zarazem wykładem dotyczącym Osoby Parakleta. Oto kilka przykładów: „Duch Święty króluje, uświęca i podtrzymuje stworzenie, jest bowiem Bogiem współistotnym Ojcu i Słowu” (*Ton 2. W niedzielę na jutrzni*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/czas-03-ton-2.pdf>, [06.07.2022]). „W Duchu Świętym wszelkie bogactwo chwały, od Niego łaska i Życie dla wszystkich stworzeń, z Ojcem jest bowiem wywyższany i ze Słowem” (*Ton 3. W niedzielę na jutrzni*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/czas-04-ton-3.pdf>, [06.07.2022]). „Święty Duch

jest wszelką zbawczą przyczyną, jeśli bowiem On godnie technie komuś, szybko podniesie myśli, rozwinie, porwie z ziemi i postawi na wysokościach” (*Ton 6. W niedzielę na jutrzni*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/czas-14-ton-6.pdf>, [06.07.2022]).

Kolejnym nabożeństwem, w centrum przekazu którego znajduje się Trzecia Osoba Świętej Trójcy jest trzecia godzina. Jej przewodnim motywem jest błaganie do Tego, Który o tej właśnie porze dnia w dniu Pięćdziesiątnicy, pod postacią ognistych języków zesłał Swego Najświętszego Ducha na zgromadzonych w wieczerniku apostołów (Dz 2, 1-15), aby nie odbierał Go modlącym się do Niego, ale jako Dobry ich odnowił (*Trzecia Godzina*, <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/hora-05-tercja.pdf>, [06.07.2022]). Ten pneumatologiczny kontekst podkreślają dobitnie czytane wtedy, obok 16 i 24, 50 psalmy. W ostatnim z wymienionych padają takie oto charakterystyczne słowa: „Nie odrzucaj mnie od swego oblicza i Ducha Twojego Świętego nie odbieraj mi!” (Ps 50, 12-13) (Magruk, 2016).

Działanie Króla Niebios niepodważalnie uwidacznia się również w misteriach Kościoła. Każdy – bez wyjątku – sakrament zakłada tzw. epiklezę, czyli przywoływanie go przez niego Świętego Ducha, Który czyni go: świętym, aktualnym i niepowtarzalnym, zaś uczestniczącego w nim człowieka: odrodzonym, przemienionym, oczyszczonym, silnym oraz zdolnym do owocnej komunii z Bogiem i innymi ludźmi. Prawda ta w sposób wyjątkowy objawia się w misterium misterii Świętej Eucharystii, które słynny bizantyjski teolog z XIV w. święty Mikołaj Kabasilas określa: „zstąpieniem Świętego Ducha, gdyż nie zszedł On tylko jeden raz, po czym nas opuścił, ale jest i będzie z nami już do końca (...). To On sprawuje wszystkie sakramenty, posługując się przy tym ręką i językiem kapłana” (Νικολάου Καβάσιλα, PG 150, 428).

Każda Boska Liturgia to w pełni rzeczywiste doświadczenie na nowo: Zwiastowania, jak i Mistycznej Wieczery. Kościół w sposób symboliczny „staje się Bogurodzicą”, na którą zstępuje Poczyszciciel, przemieniający jego Czcigodne Dary – chleb i wino w Chrystusowe Ciało i Krew. W jego łonie w sposób mistyczny i realny dochodzi do „poczęcia i narodzin” Bożego Logosu, Który przynosi Siebie w ofierze za żywot świata (Boska Liturgia Świętego Ojca Naszego Jana Chryzostoma, 2001, s. 19). Liturgiczne nabożeństwo to także każdego dnia powtarzająca się eucharystyczna Pięćdziesiątnica (Ιερομ. Γρηγορίου, 2006). Duch Święty nie tylko dokonuje uświęcenia przedłożonych na ołtarzu darów ofiarnych. Dotyczy to również zgromadzonej wspólnoty wierzących, aby przystępując do jednego kielicha mogła otrzymać życie wieczne (Karabinov, 1908). Co istotne, Eucharystię, określa się m.in. terminami „światło” oraz „ogień”, a to oznacza, że przeżywa się ją pod tą samą postacią, pod którą objawia się właśnie Święty Duch. Kościół prawosławny traktuje przyjęcie Ciała i Krwi Chrystusowych za „komunię Ducha Świętego” (Paprocki, 2012), Który jest warunkiem i mocą Eucharystii (Paprocki, 2012). W jednym z tekstów recytowanych pod tuż koniec Liturgii powiedziane jest bowiem: „Widzieliśmy Światłość

prawdziwą, przyjęliśmy Ducha Niebieskiego, odnaleźliśmy wiarę prawdziwą, przeto kłaniamy się Trójcy niepodzielnej, Ona bowiem nas zbawiła” (Boska Liturgia Świętego Ojca Naszego Jana Chryzostoma, 2001, s. 104-105)⁴. Należy pamiętać jednak, że eucharystyczna jedność w Chrystusie i Duchu Świętym nie powoduje w sposób magiczny przemiany człowieka, lecz uzdalnia mocą Pocieszyciela do realnego i owocnego uczestnictwa w wielkiej tajemnicy zmartwychwstałego Syna Bożego (Paprocki, 2012). Nie bez znaczenia jest także fakt, że cała prawosławna Liturgia posiada głębokie trynitarnie nacechowanie i jest zwrócona do Ojca przez Chrystusa w Duchu Świętym. Ojciec jest bowiem źródłem wszystkiego, zaś każdy, kto widzi Syna, „widzi także Ojca” (J 14, 9). Również centralny moment modlitwy eucharystycznej nie jest skierowany do Chrystusa, ale przez (gr. *δια*) Jezusa do Ojca. Można zatem stwierdzić, że gdzie modli się pełnia Kościoła, tam modli się Chrystus. Modlitwa ta dokonuje się zawsze w Duchu Świętym (gr. *εν Πνεύματι Αγίο*) (Paprocki, 2012).

Ponadto nie należy zapominać, że to właśnie Święty Duch uświęca wodę chrzcielną swoją „mocą, działaniem i zstąpieniem” (*Obrzęd świętego chrztu i bierzmowania*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>, [06.07.2022]), tę, która prowadzi do „odrodzenia, odpuszczenia grzechów i jednocześnie jest szatą nieśmiertelności” (*Obrzęd świętego chrztu i bierzmowania*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>, [06.07.2022]). Pocieszyciel posyła Swoje błogosławieństwo na olej, którym namaszczeni jest katechumen tuż przed sakramentalnym zanurzeniem w wodzie. Jawi się ono „namaszczeniem niezniszczalności, orężem prawdy, odnowieniem duszy i ciała, odpędzeniem wszelkiego ataku diabelskiego, uleczeniem wszelkich słabości” (*Obrzęd świętego chrztu i bierzmowania*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>, [06.07.2022]). W sprawowanym bezpośrednio po misterium chrztu bierzmowaniu kapłan odczytuje m.in. modlitwę, w której wznosi prośbę, aby Stwórca darował nowo ochrzczonego „pieczęć daru świętego i wszechobecnego Ducha (...), zachował w Swym uświęceniu, umocnił w wierze prawosławnej (...) i przez zbawienną bojaźń w czystości i w prawdzie zachował jego duszę” (*Obrzęd świętego chrztu i bierzmowania*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>, [06.07.2022]). Wierny namaszczeni jest św. mirrą na czole, oczach, nozdrzach, ustach, uszach, piersiach, rękach i nogach. Duchowny podczas tego aktu wypowiada znamienne słowa „Pieczęć daru Ducha Świętego”. Od tego momentu umiera on dla grzechu, stając się własnością Ducha Świętego (1 P 2, 9-10) i żołnierzem Chrystusowym. Tym samym bierzmowanie to zobowiązanie do życia w świętości i czystości. „Duch Święty uświęca umysł, uczucia, pragnienia, uczynki. Jest

to dar uświęcenia i umocnienia sił duchowych” – stwierdza ks. Konstanty Bondaruk (1987). W tym kontekście św. Jan z Damaszku naucza: „Duch odnawia w nas Boży obraz i podobieństwo, a woda dzięki łasce Ducha oczyszcza ciało z grzechu i uwalnia od zniszczenia. Woda wyobraża sobą śmierć, Duch zaś udziela zadatku życia” (Św. Jan Damascencki, 1969). Bierzmowanie to doświadczenie zstąpienia tego samego Świętego Ducha, Który w postaci ognistych języków zstąpił na apostołów, zaś teraz niewidzialnie, nie mniej realnie i z nie mniejszą mocą schodzi na nowo ochrzczonego, czyniąc go członkiem królewskiego kapłaństwa Zbawiciela (Ware, 2002).

Słabość ludzkiej natury nie zawsze jednak pozwala zachować nienaruszoną duchową czystość bieli koszuli chrzcielnej. Z pomocą jej oczyszczenia spieszy misterium spowiedzi. Nie przypadkowo św. Symeon z Tesaloniki odważa się je określić wręcz „drugim chrztem” (Συμεών Θεσσαλονίκης, PG 155, 469). Trzecia Hipostaza – zgodnie z zapowiedzią Zbawiciela – za pośrednictwem kapłana uwalnia bądź też zatrzymuje ludzkie grzechy (Por. J 20, 20-23). Warto w tym miejscu wspomnieć, że Święty Duch, Który nie tylko napęłnia bogactwem Swojej łaski „chrzcielny” olej. Ta sama substancja używana jest również podczas sakramentu chorych (cs. *Соборование*), w trakcie którego Kościół prosi Parakleta nie tylko o to, aby pobłogosławił go Swoją mocą, działaniem i zstąpieniem, ale i nawiedził uzdrawiającą łaską cierpiącego człowieka, „wybawiając go z jego grzechów ku odziedziczeniu królestwa niebieskiego” (*Obrzęd świętego oleju, sprawowany przez siedmiu kapłanów, zgromadzonych w świątyni lub w domu*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/namaszczenie/obrzed_oleju.pdf, [06.07.2022]). „Pneumatoforyczna siódemka” uwidacznia się w tym rycie nadzwyczaj wyjątkowo. Jego porządek wymaga m.in. uczestniczenia w nim symbolicznej liczby siedmiu kapłanów oraz takiej samej ilości zapalonych świec. Czytanych jest wówczas siedem fragmentów lekcji apostoelskich oraz ewangelicznych, po zakończeniu lektury których owładnięty chorobą wierny namaszczeni jest każdorazowo błogosławionym olejem zmieszany z winem.

Podczas misterium małżeństwa z kolei, wspólnota wiernych wznosi błagania o to, aby narzeczeni otrzymali od Samego Boga dar miłości oraz łaskę Ducha Świętego na rozpoczynające się tego dnia nowe wspólne życie (Ławreszuk, 2014). Ks. Marek Ławreszuk (2014) trafnie zauważa, że głównym celem ich wejścia do świątyni jest modlitwa. Z tego właśnie względu wręczane są im przez duchownego świece, będące namacalnym symbolem modlitwy. Młoda para będzie je trzymać przez całe nabożeństwo. Świece to także wspomnienie święta Zesłania Świętego Ducha. Płomień świecy ma za zadanie przypominać o ognistych językach, które zstąpiły na apostołów, wskazując tym samym, że narzeczeni na podobieństwo Chrystusowych uczniów oczekują w świątyni na zstąpienie łaski Najświętszego Ducha na ich małżeńską Pięćdziesiątnicę (Ławreszuk, 2014). Zdaniem świętego Jana Złotoustego materią sakramentu małżeństwa jest wzajemna miłość, która odnajduje swój

⁴ Hymn ten stanowi również jedną ze sticher na „Panie wołam”, recytowaną podczas wieczerni święta Pięćdziesiątnicy (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]).

cel sama w sobie. Dzieje się tak z uwagi na fakt, iż to dar Ducha czyni go niezniszczalnym miłosnym zjednoczeniem, zaś z dwojga do tej pory zupełnie obcych sobie ludzi jednym, nierozdzielalnym już ciałem (Pawłowicz, 2011).

Jeszcze jednym niezwykle widocznym działaniem Trzeciej Osoby Trójcy jest bezdyskusyjnie misterium kapłaństwa. Już w pierwszej modlitwie, odmawianej przez biskupa brzmią znamienne słowa, będące jednocześnie wezwaniem skierowanym do wszystkich zgromadzonych w świątyni wiernych. Jej treść jest identyczna zarówno podczas święceń diakonatu, jak i kapłańskich. Brzmi ona tak: „Boska łaska, zawsze chorych uzdrawiająca i cierpiących niedostatek uzupełniająca, przez nasze ręce okazuje najpobożniejszego subdiakona/diakona (imię), diakonem/prezbiterem pomódlmy się przeto za niego, aby zstąpiła nań łaska Najświętszego Ducha” (*Obrzęd chirotonii diakona*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_diakona.pdf, [06.07.2022], *Obrzęd chirotonii prezbitera*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_prezbitera.pdf, [06.07.2022]). Niemal identyczne słowa padają podczas chirotonii biskupiej: „Z wyboru i decyzji Świętobliwego Soboru. Boska łaska, zawsze chorych uzdrawiająca i cierpiących niedostatek uzupełniająca, przez nasze ręce okazuje umiłowanego przez Boga archimandrytę (imię), biskupem zbawionych przez Boga miast (nazwa), pomódlmy się przeto za niego, aby zstąpiła nań łaska Najświętszego Ducha” (*Obrzęd chirotonii biskupa*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_biskupa.pdf [06.07.2022]). Imię Trzeciej Osoby Świętej Trójcy w przypadku wszystkich trzech stopni kapłaństwa pada podczas modlitw poświęcenia wielokrotnie. Stanowią one wołanie Kościoła o napelnienie wyświęcanego „wszelką wiarą, miłością, mocą i świętością, poprzez zstąpienie Świętego i Życiodajnego Ducha” (*Obrzęd chirotonii diakona*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_diakona.pdf, [06.07.2022]), okazując go doskonałym sługą Tronu Bożego, umocnionego siłą posługi apostołskiej i prorockiej oraz odzianego we wszelką cześć (*Obrzęd chirotonii prezbitera*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_prezbitera.pdf, [06.07.2022]). Dla przystępującego do sakramentu mężczyzny, akt włożenia na niego rąk biskupich to osobiste przeżycie wszystkiego tego, czego doświadczyli Chrystusowi apostołowie w dniu Pięćdziesiątnicy. To, co dokonuje się w tej mistycznej chwili, wymownie zilustrował autor żywota świętego Symeona Nowego Teologa. Pamięta on mianowicie, iż w momencie, w którym, wspomniany mnich stał na kolanach, zaś hierarcha modlił się nad jego głową, ujrzał on Świętego Ducha, zstępującego nań w postaci prostego i bezkształtnego światła, które go otoczyło. Symeon był świadkiem tego blasku za każdym razem, kiedy sprawował Boską Liturgię Eucharystyczną, na przestrzeni 48 lat swojej kapłańskiej posługi (Za: Alfiejew, 2009).

Wszystkie nabożeństwa a w szczególności misteria Kościoła stanowią dowód Bożej miłości do człowieka. Są one tym samym swoistym „kanałem”, za pośrednictwem którego zstępuje On do ludzi w łasce Ducha Świętego. Sa-

kramentalna łaska stanowi kontynuację historycznej obecności Bogoczłowieka, zastępując opisane w Ewangeliach cuda Chrystusa, bogactwem darów Parakleta (Ławreszuk, 2014).

Wspomnienie Trzeciej Osoby Świętej Trójcy w roku liturgicznym

Poza wspomnianymi powyżej nabożeństwami prawosławna tradycja liturgiczna poświęca wiele miejsca Trzeciej Boskiej Hipostazie również podczas wielkich świąt roku kościelnego.

W pierwszej kolejności bezdyskusyjnie należy wymienić tutaj „heortologiczną metropolię” (gr. *μητρόπολιν των εορτών*) (Ιωάννου Χρυσοστόμου, PG 50, 463)⁵ oraz „wielkie i godne czci” (gr. *μεγίστη και πάνσεπτος εορτή*) (Ευσεβίου Παμφιλίου, PG 20, 1220) Zstąpienie Świętego Ducha na Apostołów, jak też dzień następujący tuż po nim. „Wszechobecna” sakramentalnie Pięćdziesiątnica posiada swoje źródło w obchodach wydarzenia, szczegółowo opisanego piórem ewangelisty Łukasza w księdze Dziejów Apostolskich (2, 1-13). Przypada ona zawsze na ósmą niedzielę po uroczystości nad uroczystościami – Pasce Pańskiej, co oznacza, że należy ono do świąt ruchomych. W swoich interesujących refleksjach, dotyczących wyboru jej kalendarzowej daty święty Grzegorz Teolog (Γρηγόριος Θεολόγος, PG 36, 430) podkreśla w pierwszej kolejności biblijną wyjątkowość cyfry 7, która pomnożona przez samą siebie daje liczbę 49. „Po dodaniu natomiast „jedynek”, którą zapożyczamy z wieczności, otrzymujemy 50” i tym samym niedziela ta wprowadza w rzeczywistość eschatologiczną. Ten sam hierarcha w takich oto słowach ujmuje jej dydaktyczne przesłanie: „Świętujemy Pięćdziesiątnicę, przyjdzie (gr. *επιδημία*) Ducha, danie Obiecanego, wypełnienie nadziei, tak samo zaś tajemnicze, jak wielkie i czcigodne. Kończą się dzieła Chrystusa, które uczynił On przebywając na ziemi w ciele i rozpoczynają się czyny Ducha” (Γρηγόριος Θεολόγος, PG 36, 436).

Pięćdziesiąty dzień po niedzieli Zmartwychwstania stanowi jednocześnie moment narodzin Kościoła (Alfeev, 2009) za pośrednictwem którego cały wszechświat otrzymuje uświęcenie, oczyszczenie jak też przysposabia wiernych do Królestwa Bożego. Oto dlaczego święty Jan Chryzostom jest wręcz pewien, że gdyby nie obecność Świętego Ducha, nierealnym byłoby powstanie mistycznego Ciała Chrystusa (Rz 12, 5), którego Głową jest Sam wcielony Syn Boży (Kol 1, 18) (Ιωάννου Χρυσοστόμου, PG 50, 458)⁶. Dzień ten określany jest dodatkowo świętem Świętej Trójcy (Bondaruk, 1987). W opinii przywołanego powyżej biskupa Nazjanu Stary Testa-

⁵ Św. Złotousty używa identycznej terminologii w odniesieniu do święta Narodzenia Chrystusa. Tym samym Chryzostom nadaje obu biblijnym motywom tę samą rangę (Ιωάννου Χρυσοστόμου, PG 48, 752-754).

⁶ Por. (Βασιλείου Μέγα, PG 32,141).

ment odkrył wszystkim Osobę Ojca, i nieco mniej Syna. Nowy Testament objawił światu Syna i jedynie dokonał wzmianki o Boskości Ducha. Teraz zaś Duch jest już pośród ludzi, pozwalając im lepiej Go poznawać (Γρηγορίου Θεολόγου, PG 36, 161). Cerkiew opiewa wówczas potęgę Boga Ojca, Który posłał Pocieszyciela oraz wyraża wdzięczność Chrystusowi, Który uprosił zesłanie Ducha, i nie zapomina o Oświecicielu - Świętym Duchu, Który zstąpił na apostołów, czyniąc ich pierwszymi owocami Chrystusowego odkupienia (Bondaruk, 1987). Z tego też względu w jednym z hymnów przeczytać można eklezyjalne wołanie: „Przyjdźcie ludzie, pokłońmy się tróhipostatycznemu Bóstwu, Synowi w Ojcu ze Świętym Duchem, Ojciec bowiem poza czasem zrodził Syna współlistotnego i współtronującego, i Duch Święty był w Ojcu wysławiany z Synem, jedna moc, jedna natura, jedno Bóstwo. Kłaniamy się Jemu wszyscy i mówimy: Święty Boże, który wszystko stworzyłeś przez Syna Twego przy współudziale Świętego Ducha. Święty Mocny, przez którego poznaliśmy Ojca i Duch Święty przyszedł na świat. Święty Nieśmiertelny, Pocieszycielu, Duchu pochodzący od Ojca i spoczywający w Synu. Trójco Święta, chwała Tobie!” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]). Ten dogmatyczny tekst niezwykle trafnie nawiązuje do relacji wewnątrztrynitarnych, nierozdzielnej jedności Boskich Osób, ale i wyjątkowym udziale każdej z Nich w stwórczym akcie. Wobec tych, niepojętych ludzkim rozumem aspektów człowiek może tylko wychwalać Boga w Jego sile i potędze.

Począwszy od tego dnia aż do zakończenia święta (gr. *απόδοση της εορτής*) w środę oraz piątek wiernych nie obowiązuje post. Świątynie ozdabiane są gałązkami drzew (najczęściej brzoź) oraz kwiatami, duchowni natomiast noszą szaty koloru zielonego. Tym sposobem podkreśla się fakt, że Duch Święty jest prawdziwym Dawcą Życia. Co ciekawe, ta sama barwa dominować będzie w cerkwiach także podczas dni pamięci świętych mnichów. Dzieje się tak, ponieważ uznawani są oni za Pneumatoforyczne naczynia. Nie przypadkowo więc w języku cerkiewnosłowiańskim określa się ich mianem *преподобные*, co dosłownie oznacza „tych, którzy upodobnili się do Boga”.

Drugi dzień Pięćdziesiątnicy poświęcony jest *stricte* – Pocieszycielowi. To inaczej Poniedziałek Świętego Ducha. Powód, dla którego Kościół wyznaczył oddzielne święto Trzeciej Boskiej Hipostazie to zdaniem autora Synaksarionu cześć i chwała którą „teoforyczni Ojcowie” (gr. *Θεοφόροι Πατέρες*) pragnęli okazać Świętemu Duchowi za Jego wielkie i bogate dary, udzielane wszechświatu (Ξανθοπούλου, 2002). W liturgiczne obchody Poniedziałku Świętego Ducha w tradycji prawosławnej wprowadza sprawowana tzw. wieczernia z „obrzędem klękania”⁷. W trakcie tego nabożeństwa wierni stają na kolana po raz pierwszy od nocy Zmartwychwstania Chrystusa.

Hymnografia drugiego dnia święta Zesłania Świętego Ducha na Apostołów niemal w całości została zaczerpnięta z jutrzni Pięćdziesiątnicy, co potwierdza teorię św. Grzegorza Teologa, iż pierwotnie Osobie Świętego Ducha zadedykowany był nie poniedziałek a jedynie poprzedzająca go niedziela⁸. Kościół wywyższa i tytułuje Go wówczas m.in. jako „światłość” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]), „kierującego wiernych do poznania Trójcy” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]), „przemawiającego uprzednio przez proroków” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]), „od Ojca pochodzącego” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]), czy „najświętszego” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022])). W kanonie nadmienionego nabożeństwa na uwagę zasługuje jeden z troparionów 9 pieśni kanonu. Zastosowany tam został jeden z najdłuższych, jeżeli nie najdłuższy bizantyjski termin, odnoszący się do Osoby Świętego Ducha. Chodzi o *Ἀκτιστοσυμπλαστοσυργούσθρονον* (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022])). Ten dwudziestodwucyfrowy wyraz składa się de facto z trzech członów, które w zwięzły sposób opisują dogmatyczną pneumatologiczną prawdę. To mianowicie: *ἄκτιστος* – „niestworzony”, *συμπλαστούργος* – współtwórca oraz *σύνθρονος* – współtronujący. Pocieszyciel jest Bogiem, a to oznacza, że Jego natura jest niestworzona. W odniesieniu do drugiego rzeczownika, święty Atanazy Aleksandryjski (ΒΕΠΕΣ, 116) pisał, że: „Ojciec stwarza wszystko (gr. *τα πάντα ποιεῖ*) przez Słowo w Duchu Świętym”. Św. Bazyli Wielki (PG 32, 136) natomiast nazywa Ojca „Przyczyną główną, pierwotną wszystkiego, co istnieje” (gr. *προκαταρκτική αἰτία*), Syna „Przyczyną stwórczą” (gr. *δημιουργική αἰτία*), natomiast Święty Duch określany jest jako „Przyczyna doskonaląca” (gr. *τελειωτική αἰτία*). Greckie *σύνθρονος* z kolei, nakreśla zasiadanie na Boskim tronie, definiujące panowanie Parakleta nad wszechświatem wraz z Ojcem i Logosem⁹.

⁸ Wybitny rosyjski liturgista ks. Michaił Żeltow, zauważa, że oddzielne święto poświęcone Pocieszycielowi pojawia się w kościele dopiero około XI w. w Monasterze Studytów. Potwierdza to również datowany na ten sam okres Typikon Ewergetydy. Tradycję tę w kolejnym stuleciu zapożyczył następnie porządek liturgiczny (gr. *Τυπικό*) Kościoła Jerozolimskiego. Warto dodać, że do tej pory drugi dzień Pięćdziesiątnicy nie posiadał szczególnego świątecznego wymiaru. Co ciekawe, jeszcze w IX-XI w. Konstantynopoliński Typikon (gr. *Τυπικό της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας*) tego dnia wspominało apostołów jako bezpośrednich świadków i uczestników zstąpienia Świętego Ducha. Szerzej patrz: (Żeltov, 2007).

⁹ Jednym z charakterystycznych tekstów odnoszących się do tej problematyki jest modlitwa wygłaszana przez duchownego, okadzającego święty ołtarz tuż przed rozpoczęciem Boskiej Liturgii. Odnosi się on do obecności Chrystusa na niebiańskim tronie na każdym etapie Jego

⁷ Choć jej właściwym miejscem są godziny wieczorne, to w praktyce parafialnej sprawowana jest ona bezpośrednio po zakończeniu świątecznej niedzielnej Boskiej Liturgii.

Poza poniedziałkiem Pięćdziesiątnicy nie istnieje odrębny kult Świętego Ducha. Ks. Henryk Paprocki dopuszcza sformułowanie „kult trynitarny”, który odnosi się do Trzech Boskich Osób. Chodzi w tym miejscu o zachowanie tak zwanej „równowagi trynitarniej”, tj. jedności i pełnej równości Hipostaz Trójcy (Paprocki, *O Duchu Świętym*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/texty.php?id=115&id_n=68, [16.11.2021]). Nie oznacza to jednak, iż imię i rola Pocieszyciela w ekonomii zbawienia, nie pojawia się także w innych periodach roku liturgicznego. Oto kilka z najbardziej czytelnych paradygmatów.

Dokładnie tydzień po dniu Świętej Trójcy Kościół prawosławny obchodzi pamięć „Wszystkich świętych”. Boży Duch, Który obdarzył mądrością i oświeceniem apostołów, a za ich pośrednictwem tego, kto postępować będzie w zgodzie z ich nauką, prowadzi wszystkich ku zbawieniu. Proces ten urzeczywistnia się drogą męczeństwa i przełanej krwi w imię Chrystusa bądź też życiem pobożnym i cnotliwym. Można więc śmiało stwierdzić, iż każdy święty to „owoc” nieustannego działania Parakleta w świecie. Nadmienione święto zatem jawi się w tym miejscu jako naturalne następstwo faktu Pięćdziesiątnicy (Παπαδημητρουόυλου, 2002).

Analizując także hymnografię poświęconą poszczególnym świętym, łatwo zaobserwować znaczenie „Króla Niebios” w ich życiu. Dla przykładu w kondakionie zadedykowanym świętemu Onufremu Wielkiemu mówi się o tym, że został on oświecony Jego światłością, co okazało się symptomem do porzucenia świata i udania się na pustynię, w celu ascetycznego doskonalenia duchowego (Akafist Priepodobnemu Otcu naszemu Onufriju Wielkiemu, 1992, s. 2). „Naczyniem mirry Najświętszego Ducha” (*Miesiąca grudnia 6 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-10-mikolaj.pdf>, [06.07.2022]) – nazywany jest święty Mikołaj Cudotwórca, a Sołunscy bracia Cyryl i Metody postrzegani są jako „Ducha Świętego fletnie o słodkim głosie” (*Miesiąca maja 11 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-29-metody.pdf>, [06.07.2022]), Którego płomieniem „odpędzili (...) mrok niewiedzy i herezje nieprawne” (*Miesiąca maja 11 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-29-metody.pdf>, [06.07.2022]).

W następnej kolejności należy przywołać na pamięć obchodzone 21 listopada święto Wprowadzenia do Świątyni Bogurodzicy, gdzie występuje On w roli „Przewodnika” wskazującego Marii drogę do Świętego Świętych (*Miesiąca listopada 21 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-09-wprowadzenie.pdf>, [06.07.2022]), Który także natchnie ją ku oświeceniu znajdujących się w mroku niewiedzy (*Miesiąca listopada 21 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-09-wprowadzenie.pdf>, [06.07.2022]) i bę-

dzie strzegł podczas kilkuletniego pobytu w Domu Bożym (*Miesiąca listopada 21 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-09-wprowadzenie.pdf>, [06.07.2022]). To Duch powołuje i czyni czystą Dziewicę świątynią, zaręczoną Bogu i Ojcu (*Miesiąca listopada 21 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-09-wprowadzenie.pdf>, [06.07.2022]). Dodatkowo w przesłaniu kolejnego, wyjątkowego dnia, poświęconego Matce Bożej – jej Zwiastowaniu, Kościół zwraca uwagę na fakt, że jej łono stanie się miejscem wcielenia Logosu „z błogosławieństwa Przedwiecznego Ojca i uczestnictwa Świętego Ducha” (*Miesiąca marca 25 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-20-zwiastowanie.pdf>, [08.07.2022]). Innymi słowy, Ojciec posyła Syna, Który okazuje Mu pełne posłuszeństwo, a Duch towarzyszy i współdziała. Dzięki Niemu Logos przybywa na ziemię (Łosski, 2000). Działanie Trzeciej Boskiej Hipostazy ujawnia się także podczas świętowanego 6 stycznia – Chrztu Pańskiego. W momencie, kiedy Chrystus opuszcza wody rzeki Jordan, Święty Duch zstępuje na Niego pod postacią gołębic (Ware, 1999). Poprzednik Pański Jan Chrzciciel „ujrzał Ducha zstępującego od Ojca i pozostającego na przeczystym Słowie, a Duch zszedł w niewyjaśniony sposób w postaci gołębic i namawia ludzi, aby przybiegali do Władcy” (*Miesiąca stycznia 6 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-17-objawienie.pdf>, [10.07.2022]) – głosi wówczas hymnograf. Nieodłącznym elementem tego dnia jest obrzęd Wielkiego Poświęcenia Wody (gr. Μεγάλος Αγιασμός). W tekście tego nabożeństwa Stwórca ustami autora tekstów liturgicznych woła donośnym głosem: „Przyjdźcie, przyjmijcie wszyscy Ducha mądrości, Ducha rozumu, Ducha bojaźni Bożej, objawiającego Chrystusa” (*Miesiąca stycznia 6 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-17-objawienie.pdf>, [10.07.2022]). Wierni modlą się wówczas do Pana o to, aby woda, którą zabiorą do swych domostw „została uświęcona mocą, działaniem i zstąpieniem Świętego Ducha” (*Miesiąca stycznia 6 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-17-objawienie.pdf>, [10.07.2022]), zaś oni sami napelnieni duchowym oświeceniem i pobożnością dzięki Jego przyjściu (*Miesiąca stycznia 6 dnia*, [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-17-objawienie.pdf>, [10.07.2022]). Kolejnym świadectwem epifanii (gr. επιφάνεια) Pocieszyciela jest ewangeliczne wydarzenie Przemienienia Pańskiego, obchodzonego 6 sierpnia. Święty Duch zstępuje na Syna Bożego, jednak już nie pod postacią gołębic, lecz w obłoku światła. Jeżeli po Chrzcie Duch prowadzi Jezusa na pustynię (Mk 1, 12), a następnie na nauczanie ludu (Łk 4, 18), to po cudzie metamorfozy, dokonanym na górze Tabor, ten Sam Święty Duch posyła Chrystusa na Jego *exodus*, tj. krzyżową śmierć (Ware, 1999).

Jeszcze jednym momentem liturgicznym, który nie pomija niepodważalnego znaczenia Pocieszyciela, jest święto Wniebowstąpienia Pańskiego. Obchodzone jest ono zawsze na 40 dzień po Passze. Interesującą informacją dzieli się ks. Theodoros Koumarios (2007). Dowodzi on, że jeszcze do około IV w. Wniebowstąpienie Chrystusa

ziemskiego życia, nawet w momencie śmierci. Brzmi on następująco: „W grobie ciałem, w otchłani duszą jako Bóg, w raju zaś z łotrem, i na tronie byłś, Chryste, z Ojcem i Duchem, wszystko wypełniający, nieopisany” (*Boska Liturgia Świętego Ojca Naszego Jana Chryzostoma*, 2001, s. 32).

i Pięćdziesiątnica stanowiły jedno, nierozdzielne święto¹⁰. To właśnie dlatego w nabożeństwach dnia akcentuje się radosna i rychle zarazem zstąpienie Świętego Ducha na „osieroconych” apostołów.

Podobnego typu liturgiczno-pneumatologicznych aspektów byłoby można wymieniać jeszcze bardzo wiele.

Zakończenie

„Wszystko daje Duch Święty, toczy proroctwa, ustanawia kapłanów, mądrości nauczył nieuczonych, rybaków

okazał teologami, zbiera całe zgromadzenie Kościoła. Współlistotny i Współtrzonujący z Ojcem i Synem (...)” (*Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022]) – głosi jeden z tekstów święta Pięćdziesiątnicy. Działanie Świętego Ducha uobecnia się zatem we wszystkich obszarach życia Kościoła, w którym przebywa on nieustannie, prowadząc go, ożywiając oraz napełniając bogactwem różnorodnych darów duchowych (Bondaruk, 1987). Towarzyszy On człowiekowi, dosłownie na każdym etapie jego życia. W ogromnej wierze to jednak od samego wiernego zależeć będzie to, czy zechce on zaprosić Boga do swego serca i wsłuchać się w głos Ducha Prawdy.

Bibliografia

- Akafist Priepodobnomu Otcu naszemu Onufriju Wielikomu. (1992). Białystok.
- Alfeev, I., arhiep. (2009). *Hristos Pobeditel' Ada. Tema sošestviâ vo ad v vostočno-hristianskoj tradicii*. Sankt-Peterburg: Oleg Abyško. [Алфеев, И., архиеп. (2009). Христос победитель Ада. Тема сошествия во ад в восточно-христианской традиции. Санкт-Петербург: Олег Абушко].
- Alfiejew, H., ihum. (2009). *Misterium wiary. Wprowadzenie do prawosławnej teologii dogmatycznej*. (J. Charkiewicz, Tłum.). Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Bondaruk, K., ks. (1987). *Nauka o nabożeństwach prawosławnych*. Białystok.
- Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma. (2001). Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna.
- Jan Damascęński, św. (1969). *Wykład Wiary Prawdziwej*. Warszawa: PAX.
- Karabinov, I. (1908). *Evharističeskaâ molitva (Anafora)*, S-Peterburg. [Karabinov, I. (1908). *Евхаристическая молитва (Анафора)*. С-Петербург].
- Ławreszuk, M., ks. (2014). *Sakrament małżeństwa: liturgiczna symbolika i znaczenie sakramentu małżeństwa w Kościele prawosławnym*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu.
- Łoski, W. (2000). *Teologia dogmatyczna*. (ks. H. Paprocki, Tłum.). Białystok.
- Magruk, A., ks. (2016). *Wybrane elementy życia liturgicznego w nauczaniu świętego Marka biskupa Efezu Eugenikosa (etap III)*. Projekt badawczy, finansowany z dotacji celowej na prowadzenie badań naukowych i prac rozwojowych, służących rozwojowi młodych naukowców oraz uczestników studiów doktoranckich w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie (2016). Maszynopis wyłożony w bibliotece Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie.
- Miesiąca grudnia 6 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-10-mikolaj.pdf>, [06.07.2022].
- Miesiąca listopada 21 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-09-wprowadzenie.pdf>, [06.07.2022].
- Miesiąca maja 11 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-29-metody.pdf>, [06.07.2022].
- Miesiąca maja 11 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-29-metody.pdf>, [06.07.2022].
- Miesiąca marca 25 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-20-zwiastowanie.pdf>, [08.07.2022].
- Miesiąca stycznia 6 dnia*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/festum-17-objawienie.pdf>, [10.07.2022].
- Niedziela Świętej Pięćdziesiątnicy*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/iodion-09-tydzien-viii.pdf>, [06.07.2022].
- Obrzęd chirotonii biskupa*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_biskupa.pdf, [06.07.2022].
- Obrzęd chirotonii diakona*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_diakona.pdf, [06.07.2022].
- Obrzęd chirotonii prezbitera*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/kaplanstwo/chirotonia_prezbitera.pdf, [06.07.2022].
- Obrzęd świętego chrztu i bierzmowania*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/chrzest/chrzest.pdf>, [06.07.2022].
- Obrzęd świętego oleju, sprawowany przez siedmiu kapłanów, zgromadzonych w świątyni lub w domu*. [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/euch/namaszczenie/obrzed_oleju.pdf, [06.07.2022].
- Paprocki, H., ks. (2012). *Zarys prawosławnej nauki o Duchu Świętym. Elpis*, (2) nr 2, 11-39.
- Paprocki, H., ks., *O Duchu Świętym*, [online] http://www.liturgia.cerkiew.pl/texty.php?id=115&id_n=68 [16.11.2021].
- Pawłowicz, J. (2011). *Implikacje moralne teologii wspólnoty małżeńsko-rodzinnej w nauczaniu Cerkwi prawosławnej i Kościoła rzymskokatolickiego. Studium porównawcze*. Tuchów.
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Ἀγίαν Πεντηκοστήν. Ομιλία α΄*, PG 50, 453-464.
- Skaballanovič, M. (2017). *Posledovanie Voskresnogo Bdeniâ. Obâsnitel'noe izloženie Tipikona*. Moskva: Pravilo Bery. [Скабалланович, М. (2017), *Последование Воскресного Бдения. Объяснительное изложение Типикона*, Москва: Правило Веры]
- Ton 2. W niedzielę na jutrzni*. [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/czas-03-ton-2.pdf>, [06.07.2022].

¹⁰ 211-217.

- Ton 3. W niedzielę na jutrzni.* [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/czas-04-ton-3.pdf>, [06.07.2022].
- Ton 6. W niedzielę na jutrzni.* [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/czas-14-ton-6.pdf>, [06.07.2022].
- Trzecia Godzina.* [online] <http://www.liturgia.cerkiew.pl/pages/File/docs/hora-05-tercja.pdf>, [06.07.2022].
- Ware, K. (1999). *Prawosławna droga.* (s. Nikołaja, Tłum.). Białystok.
- Ware, K. (2002). *Kościół Prawosławny.* Białystok: Bractwo Młodzieży Prawosławnej.
- Želtov, M., diak. (2007). *Duhov den'.* *Pravoslavnaâ ênciklope-diâ*, t. 16, 372-374. [Желтов, М., диак. (2007). *Духов день.* *Православная Энциклопедия*, t. 16, 372-374].
- Αθανασίου Μέγα. (1963). *Επιστολή προς Σεραπίωνα Θμονέως Επίσκοπον.* *ΒΕΠΕΣ*, t. 33. Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 101-134.
- Βασιλείου Μέγα, *Περί του Αγίου Πνεύματος προς τον εν αγίοις Αμφιλόχιον επίσκοπον Ικονίου*, PG 32, 68-217.
- Γρηγορίου Θεολόγου, *Εις την Πεντηκοστήν* PG 36, 428-457.
- Γρηγορίου, ιερομ. (2006). *Η Θεία Λειτουργία: σχόλια.* Άγιον Όρος: Ιερών Κουτλουμουσιανόν Κελλίον Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.
- Ευσεβίου Παμφιλίου, *Εις τον βίον του Μακαρίου Κωνσταντίνου του Βασιλέως.* *Λόγος Δ'*, PG 20, 1149-1230.
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Εις τον μακάριον Φιλογόνιον.* *Λόγος έκτος*, PG 48, 747-756.
- Ιωάννου Χρυσοστόμου, *Ομιλία εις την Αγίαν Πεντηκοστήν*, PG 50, 463-473.
- Κουμαριανός, Θ., πρωτοπρ. (2007). Οι εορτές της Αναλήψεως και της Πεντηκοστής. *Το χριστιανικόν εορτολόγιον. Πρακτικά Η' Πανελληνίου Λειτουργικού Συμποσίου Στελεχών Ιερών Μητροπόλεων.* *Βόλος, 18-20 Σεπτεμβρίου 2006*, 211-235.
- Μάρκου Εφέσου, *Εξήγησις της Εκκλησιαστικής Ακολουθίας*, PG 160, 1164-1193.
- Νικολάου Καβασίλα, *Ερμηνεία της Θείας Λειτουργίας εν κεφαλαίοις πενήκοντα και τρισί.* *Κεφ. ΚΗ'*, PG 150, 428.
- Ξανθοπούλου, Ν., Κ. (2002). *Με τους Αγίους μας. Συναξάρια Τριωδίου και Πεντηκοσταρίου.* Αθήνα: Αποστολική Διακονία.
- Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περί των ιερών τελετών*, PG 155, 175-670.

Rozmiar artykułu: 1,1 arkusza wydawniczego

ΕΛΠΙΣ

CZASOPISMO TEOLOGICZNE
KATEDRY TEOLOGII PRAWOSŁAWNEJ
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

ADRES REDAKCJI
ul. Ludwika Zamenhofa 15, 15-435 Białystok, Polska
tel. 85 745-77-80, e-mail: elpis@uwb.edu.pl
www.elpis.uwb.edu.pl